

A MÁRTÍRIUM KÖLTŐI ÁBRÁZOLÁSA A 17.
SZÁZADI (1680–1700) DEBRECENI NEOLATIN
GYÁSZVERSGYŰJTEMÉNYEKBEN¹

THE POETIC REPRESENTATION OF MARTYRDOM IN THE 17TH
CENTURY (1680–1700) NEO-LATIN GRIEF POETRY COLLECTIONS
OF DEBRECEN

Posta Anna

Debreceni Egyetem, egyetemi tanársegéd

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány első részében a korszakban megjelent fontosabb hazai mártírológiai kiadványok mártír- és mártírúmfogalmait tekintem át azokra a kérdésekre keresve a választ, hogy milyen tényezők teljesülése esetén tartottak valakit igaz mártírnak, hogy a mártírúmnak elengedhetetlen feltétele volt-e a tulajdonképpeni vértanúság, azaz a halál, és hogy mindezek függvényében a debreceni közösségi vezetők (lelkészek, tanárok) halála értelmezhető-e mártírsággként. A második egységben a mitizálásról lesz szó, amely a 16–17. századi magyarországi irodalomban bevett gyakorlatnak számított, az alkalmi költészet mellett a prózai műfajokban, a fejedelemtükrökben és a halotti beszédekben is kimutatható a használata. Néhány hazai vonatkozású, mártír tematikát is érintő munkából hozott példával szeretném szemléltetni, hogy a korabeli szerzők milyen változatos bibliai és antik mitológiai képeket használtak mártírológiai jelentésben. A harmadik részben pedig a 17. század végi Debrecenben kinyomtatott neolatin halotti versgyűjteményekben megjelenő, az elhunyt személyeket jelölő mitikus alakokkal foglalkozok, megkíséreltem azokat implicit jelentéseik felől nézve mártírológiai szempontból értelmezni. Elemzésemmel arra szeretnék rámutatni, hogy az ilyesféle mártírológiai jelentéssel bíró mitológiai képek a laudációs apoteózis részeként, vagyis a búcsúztatottak mártírként való ábrázolásának tipikus poétikai-retorikai eszközeiként a 17. századi debreceni neolatin halotti költészetben is regisztrálhatók.

ABSTRACT

In the first part of the study, I will review the concept of martyrdom in the most important Hungarian martyrological publications of the period, looking for answers to the questions of what factors were required for someone to be considered a true martyr, whether execution, i.e. death was an actual condition of martyrdom, and whether the death of community leaders (pastors, teachers) in Debrecen could be interpreted as martyrdom. In the second unit, we will discuss mythicization, which was a common practice in Hungarian literature in the 16th and 17th centuries, and its use can be detected not only in occasional poetry but also in prose genres, mirrors of princes

¹ A szerző az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István Kutatói Ösztöndíjasa. A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségért köszönet illeti a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyét.

and eulogies. I would like to illustrate how contemporary authors used a variety of biblical and ancient mythological images in martyrological meaning, using examples from some Hungarian works touching on martyrdom as well. In the third part, I will deal with the mythical figures representing the deceased persons appearing in the Neo-Latin collections of funeral poems printed in Debrecen at the end of the 17th century and attempt to interpret them from a martyrological aspect through their implicit meanings. Through my analysis, I would like to point out that such mythological imagery with a martyrological meaning can also be registered in the 17th century Neo-Latin funerary poetry of Debrecen as part of the laudatory apotheosis, i.e. as typical poetic-rhetorical devices of the representation of the deceased as martyrs.

Kulcsszavak: neolatin költészet, Debrecen, 17. század, mártírium, mitizálás

Keywords: Neo-Latin poetry, Debrecen, 17th century, martyrdom, mythicization

A 17–18. század fordulójához közeledve sorra egymás után haltak meg a Debrecen egyházi-szellemi életében kulcsfontosságú szerepet betöltő lelkészek és tanárok. 1681-ben Nógrádi Mátyás és Martonfalvi Tóth György, 1683-ban id. Köleséri Sámuel, 1686-ban Felvinczi Sándor, 1691-ben Szenci A. Pál, 1700-ban pedig Szilágyi Tönkö Márton tért meg a Teremtőjéhez.² A halálesetek következtében egyre csak fokozódott a török háborúk, a gyakori járványok és a protestánsüldözések okozta általános kétségbeesés. A 17. század utolsó évtizedeiben a tragikus történeteknek mintegy emlékművet állítva hat halotti versgyűjteményt nyomtattak ki az elhunyt tanárok és lelkészek tiszteletére.³ A verses nyomtatványokban elsirattot

² Martonfalvi Tóth György (1635–81) 1660-tól haláláig debreceni tanár volt. Nógrádi Mátyás (1617–81) 1649 szeptemberében lelkési állást foglalt el Debrecenben, ahol egy ideig a kollégiumban is tanított. A debreceni egyházmegye 1661-ben esperessé választotta, 1665-től pedig a tiszántúli egyházkerület püspöke lett. Id. Köleséri Sámuel (1634–83) 1672 júniusától Debrecenben lelkészkedett, 1681-ben a debreceni egyházmegye esperesévé választotta. Felvinczi Sándor (1642/43–86) 1678-ban Debrecenben viselt lelkési hivatalt, 1684-től a debreceni egyházmegye esperese lett. Szenci A. Pál (1644–91) 1681-től debreceni lelkész-ként, 1686-tól pedig a debreceni egyházmegye espereseként működött. Szilágyi Tönkö Márton (1642–1700) 1669-től debreceni tanárként dolgozott, 1699-ben pedig az egyházkerület püspökévé választották. Az életrajzi adatok forrása: *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1977.

³ *Lamentum metricum aeternitatis nominis*. Georg. Martonfalvi. Debrecini 1681 (RMK I. 1255a); *Parentatio lugubris super obitu excellentiss. ac celeberr. viri D. Matth. Nogradi*. Debrecini 1681 (RMK II. 1480); *Brabaeum vitae, & rerum gestarum, Reverendissimi, clarissimi, ac eruditissimi viri, Dni. Samuelis Köleseri*. Debrecini 1683 (RMK II. 1517); *Hedera poëtica, significativa vitae & rerum gestarum, admodum reverendi, clarissimi ac doctissimi viri, domini Alexandri Felvinci*.

személyek életútja viszonylag békésnek mondható, tehát nem szenvedték meg annyira a háborús helyzet és az üldöztetés okozta megpróbáltatásokat, mint például az 1670-es években Magyarországot elhagyni kényszerült exuláns társaik. Ettől függetlenül a gyászköltemények szerzői az elhunyt debreceni kiválóságokat bibliai és antik mitológiai személyekkel azonosítva vagy párhuzamba állítva egy rövid időre mégis a protestáns mártírpanteon tagjainak sorába emelik.⁴

A tanulmány első részében a korszakban megjelent fontosabb hazai mártírológiai kiadványok mártír- és mártíriumfogalmait tekintem át azokra a kérdésekre keresve a választ, hogy milyen tényezők teljesülése esetén tartottak valakit igaz mártírnak, hogy a mártíriumnak elengedhetetlen feltétele volt-e a tulajdonképpeni vértanúság, azaz a halál, és hogy mindezek függvényében a debreceni közösségi vezetők (lelkészek, tanárok) halála értelmezhető-e mártíriomságként. A második egységben a mitizálásról lesz szó, amely a 16–17. századi magyarországi irodalomban bevett gyakorlatnak számított, az alkalmi költészet mellett a prózai műfajokban, a fejedelemtükrökben és a halotti beszédekben is kimutatható a használata. Néhány hazai vonatkozású, mártír tematikát is érintő munkából hozott példával szeretném szemléltetni, hogy a korabeli szerzők milyen változatos bibliai és antik mitológiai képeket használtak mártírológiai jelentésben. A harmadik részben pedig a 17. század végi Debrecenben kinyomtatott neolatin halotti versgyűjteményekben megjelenő, az elhunyt személyeket jelölő mitikus alakokkal foglalkozok, megkísérem azokat implicit jelentéseik felől nézve mártírológiai szempontból értelmezni. Elemzéssel arra szeretnék rámutatni, hogy az ilyesféle mártírológiai jelentéssel bíró mitológiai képek a laudációs apoteózis részeként, vagyis a búcsúztatottak mártírként való ábrázolásának tipikus poétikai-retorikai eszközeiként a 17. századi debreceni neolatin halotti költészetben is regisztrálhatók.⁵

Debrecini 1686 (RMK II. 1580); *Epicedium perennitati nominis viri Dei reverendi clarissimi, ac doctissimi domini, Pauli Szentzi*. Debrecini 1691 (RMK II. 1682); *Honor posthumus, quem magno nomini, viri admodum reverendi, clarissimi, doctissimi, celeberrimi &c. D. Martini Szilágyi*. Debrecini 1700 (RMK II. 1989).

⁴ Id. Köleséri Sámuelnek Tokajból, Felvinczi Sándornak pedig, aki Váradon harcolt a török ellen, Kassáról kellett menekülnie az üldözések elől. Martonfalvi Tóth György Várad török kézre jutása után az egész kollégiummal együtt vonult Debrecenbe. Szilágyi Tönkö Márton ellen coccejanus nézetei miatt emeltek vádat.

⁵ A debreceni kiadványokban szereplő gyászversek poétikai-retorikai elemzését bővebben ld. *Posta Anna*: Tradíció és reprezentáció két 17. századi debreceni neolatin gyászvers-antológiában. *Studia Litteraria* 60. (2021) 235–252. A halotti versekben szereplő mitológiai képek mártírológiai értelmezésére mindössze egyetlen tanulmányban találunk példákat: *Mikó Gyula*: A mártírium toposza a Felvinczi Sándor halálára íródott prédikációkban és epigrammákban. *Studia Litteraria* 51. (2012) 189–197.

1. Mártír- és mártíriumfogalmak

Kecskeméti Alexis János (?–1618/19, református lelkész) a Dániel próféta könyvéhez írott magyarázatának (1621) 24. prédikációjában azokat nevezi az egyház igaz mártírjainak, akik az igaz keresztény vallásért kegyetlen és iszonyú kínokat és végül halált is szenvednek. A szerző a mártíromság lényegét nem a szenvedésben, hanem a szenvedés okában, azaz Krisztus igaz tudományának követésében és művelésében látja. Továbbá hangsúlyozza, hogy a mártíriumnak nem szükséges feltétlenül együtt járnia a tényleges vértanúsággal. Ennek jegyében arra tanítja hitsorsosait, hogy ne áldozzák fel magukat mindenáron, de a gonosz cselekedetek helyett inkább a szenvedést, s akár a halált válasszák. Dávid könyvének 3. fejezete, amelyet Kecskeméti Alexis a mártírológiai témájú 20–26. prédikációiban magyaráz, a vértelen mártírium egyik bibliai példajaként szolgál: a három zsidó férfi, Sadrak, Mesak és Abednegó nem voltak hajlandók Nabukadnezár arany-szobrát imádni, így az uralkodó tüzes kemencébe vetette őket. Végül az Úr angyala sértetlenül mentette ki őket a lángok közül, igaz hitükről és Istenük erejéről éppen azzal tettek tanúbizonyságot, hogy életben maradtak. A férfiak csodás megmenekülése az Úr elrendelése volt, hiszen szolgálatuk még nem telt le, testi életüket csak hivataluk végeztével fejezhették be.⁶

Szölösi Mihály (?–?, református lelkész) a *Sion leánya...* című polemi-kus, allegorizáló dialógussorozatának (1668) 3. részében hasonlóképpen definiálja a mártíriumot. Sion leányának fia (az egyház valamely tagja) arról beszélget Sion leányával (az egyházzal), hogy mi ok teszi a mártírom-ságot, a szenvedés vagy pedig valamely egyéb ok. A leány válasza szerint nem a szenvedés tesz valakit mártírrá, hanem az igazságnak ügye, amelyért az illető szenved. Az állítást alátámasztandó bibliai példákból, Lót és Illés történetének vonatkozó részleteiből – az előbbi a jóra való intésért, az utóbbit pedig a bálványok megtagadásáért üldözték – is kitűnik, hogy a szerző nemcsak a szó szoros értelmében vett vértanúkat, hanem az igazsá-gért szenvedő, de a haláltól végül megmenekülő személyeket is mártíro-knak tekinti.⁷

Szőnyi Nagy István (1633/34–1709, református lelkész) a *Martyrok Coronaja* című promptuáriumában (1675) a bujdosó evangélikus papok-nak kíván útmutatást adni, hogy miképpen álljanak helyt, és őrizzék meg igaz vallásukat az üldöztetések alatt. A mű keletkezésének időszakában Szőnyi Nagy a bujdosók között működött prédikátorként. Korábban neki is része volt az üldöztetéssel járó megpróbáltatásokban: 1671-ben tornai lelkészi hivatalából kellett menekülnie hitvallása miatt, amiről részletes

⁶ *Kecskeméti Alexis (Elek) János*: Az Dániel próféta könyvének az Szentírás szerint való igaz magyarázatja. Debrecen 1621 (RMK I. 510); Kecskeméti Alexis János *Prédikációs könyve*: Dániel próféta könyvének magyarázata. Szerk. Szuromi Lajos, Gombáné Lábos Olga. Bp., 1974. 249–250, 254.

⁷ *Szölösi Mihály*: Sion leánya ártatlan ügyét védő Hitnek Paissa. Debrecen, 1668 (RMK I. 1068). 164–166.

beszámolót olvashatunk az 1675-ben írott művének zárásában. A szerző támogatójának, a Méltóságos Hadadi Wesselényi Pálnak ajánlja munkáját, akit a mártírok közé sorol, hiszen a magyarok generálisa az egyház és a vallás buzgó pártolásáért bőségesen kiérdemelte a mártírok koronáját. Az itteni rövid indoklás mellé részletes bemutatást is kapunk a mártírium változatos megjelenési formáiról az 1. részben (*Kicsodák a Martyrok és Micsoda a Martyromság?*). Szőnyi Nagy tíz csoportba sorolja a mártírokat, vagyis azokat a személyeket, akik Jézus Krisztus igazságáról valami módon vallást és tanúbizonyságot tesznek, illetve az evangéliumi igazság mellett valamely módon szenvednek. Az igazságról pedig sokféle módon lehet tanúskodni, a tényleges vértanúság elmaradása nem tekinthető kizáró oknak. A tipizálás alapján mártírnak tekinthető: 1. aki az Istent mindennap tiszta elmével és buzgó szívvel szolgálja, 2. aki a testnek indulataiban és gonosz kívánságaiban magát mértékletesen megtartóztatja, 3. aki a testét megöli és megfeszíti, azaz a test szenvedélyein és kívánságain felülemelkedik, 4. aki a keresztek viselésében béketűrő, 5. aki kész szívvel, buzgón szenved és hal meg az Úr Jézus nevéért, 6. aki az igazságért ugyan több nyomorúságot szenved, de nem ölik meg, hanem az üldözőitől békében elbocsátják, 7. aki Krisztusért hal meg, de még nincs elméje, azaz tudomása az igazságról és a mártíromságról, 8. aki nagy költségekkel, javakkal, fáradságokkal oltalmazza meg az igazságot, 9. aki az üldözői kezei közül elfut, az igazságért vállalja a számkivetettséget, hogy házatól és javaitól megfosszák, hogy idegen népek és gyakran könyörtelen emberek közt kelljen sínylődni, 10. aki Jézus Krisztusért és az ő igazságáért halált szenved.⁸

Simonides János (?–1708) és Masnicius (Masznyik) Tóbiás (1640–1697) evangélikus lelkészeket 1674-ben több társukkal egyetemben a pozsonyi delegatum iudicium elé idézték. Rövid fogság után, 1675-ben mindkettejüket útnak indították a nápolyi gályákra, de útközben sikerült elmenekülniük. Az üldözésük és szerencsés megmenekülésük történetére vonatkozó feljegyzéseiket emlékirataikban adták közre. Simonides a *Galeria omnium sanctorum* (*Minden szentek galériája*) című munkájában (1675) a szökésüket nem a haláltól való félelemmel indokolja, hanem éppen ellenkezőleg: azért választották inkább a menekülést, mert pontosan tudták, hogy az üldözőik irigylük tőlük a dicsőséges, nyilvános vértanúhalál tisztességét, így nem fogják megengedni nekik, hogy abban részüket legyen. Masnicius ugyanezzel érvel az *Unerhörter Gefängniss-Process* (*Hallatlan börtönper*) című művében (1676): Simonideshez hasonlóan a gályarabságot tekinti a legmagasabb rendű szenvedésnek, s így az igazi mártíriumnak. Minthogy azt elérni nem tudták, mert a sorozatos kínzások egyre inkább

⁸ Szőnyi Nagy István: *Martyrok Coronaja*. Kolozsvár. 1675 (RMK I. 1180). (b)5r–v, A1r–A4r.

alkalmatlanná tették őket a munkára, abban bízva, hogy életükkel továbbra is hasznára lehetnek az egyháznak, végül a szökés mellett döntöttek.⁹

Néhány mártírológiai vonatkozású nyomtatványban megfigyelhető a vértanúság és a wittenbergi történelemszemlélet szoros összekapcsolódása. Például Magyarai István (?–1605 k., evangélikus lelkész) az országok romlásáról írott munkájában (1602) a bűnös népeket sújtó veszedelem egyik fő kiváltó okának nevezi az isteni ige megvetését és az ige hirdetőinek háborgatását. Magyarai bibliai példákkal is szolgál állításának alátámasztására: az első időkben az Úr látta, hogy a nép meggyűlölte Noét, az igazság hirdetőjét, s ezen felindulva döntött úgy, hogy özönvízzel bünteti a gyarló emberiséget. Később az egyiptomiakat is akkor verte meg az Isten, amikor azok szent seregére támadtak. Magyarai arra buzdítja olvasóit, hogy tanuljanak a zsidó nép esetéből és ne kövessék el ugyanazokat a hibákat, mint az izraeliták, inkább térjenek meg és tiszteljék Isten ígétjét és híveit, ha nem akarnak országostól elveszni.¹⁰

Id. Köleséri Sámuel (1634–1683, református lelkész) az *Arany alma...* című harminc prédikációból álló gyűjteményét (1673) a számkivetettek oktatásának, vigasztalásának és hitükben való megerősítésének céljából állította össze. A szerző a kötet 12. prédikációjának (*Isten bosszulása az üldözökökn*) felütésében felsorolja azt a négy bűnt, amelyek a Szentírás szerint a lehangosabban kiáltanak az isteni bosszúállásért: a szegények nyomorgatása, a munkás bérének megtartása, a sodomaiak éktelen vétke, azaz romlott, istentelen életmódja és az ártatlan vérnek, kiváltképpen a mártírok vérének kiontása. Köleséri magyarázata szerint a meggyilkolt mártírok megdicsőült lelke bosszúért kiált, de ez a kíváncsi nem vétkezés indulatból ered, hanem az arra való szent törekvésből, hogy az Úr az ő igazságának dicsőségét kinyilatkoztassa az egyház ellenségeinek megbüntetésében és az igaz ügynek napfényre hozásában. A bizonyágként felhozott bibliai példákból kitűnik, hogy a szerző mindenekelőtt a valódi vértanúságot méltatja (pl. Káin megöli Ábelt, Akháb és Jézabel legyilkoltatja a prófétákat, Joákim megölette a jámbor Uriás prófétát), ugyanakkor a Saul által üldözött Dávidot, s ennek korabeli párhuzamaként a 17. század végi protestáns-üldözés elszenvedőit – mint a prédikáció címzettjeit – is a mártírok közé sorolja.¹¹

Míg Magyarinál és Kölesérinél az ige közvetítőinek szenvedése és esetleges halála az isteni büntetés kiváltó okaként jelenik meg, addig Kocsi Csergő Bálint (1647–?, református lelkész) a *Narratio brevis de oppressa*

⁹ Galeria omnium sanctorum: A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. Szerk. és ford. Makkai László. Bp., 1976. 137, 160.

¹⁰ Magyarai István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sárvár, 1602 (RMK I. 379); Magyarai István: Az országokban való sok romlásoknak okairól (Sárvár, 1602). Kiad. Ferenczi Zoltán. Bp., 1911. 100–101.

¹¹ Köleséri Sámuel: Arany alma avagy alkalmas időkben mondott ige. Debrecen, 1673 (RMK I. 1144). G3v–G7r.

libertate ecclesiarum Hungaricarum (a fordító, Bod Péter által adott jelképes címen: *Kösziklán épült ház ostroma*) című művében (1676) az Úr szolgálóinak üldöztetését és mártíromságát az égi megtorlás egyik megnyilvánulási formájaként veszi számba. A Simonideshez és Masniciushoz hasonlóan gályarabságra ítélt, majd onnan szabadult Kocsi Csergő emlékirata a magyarországi protestáns egyházak szabadságának elnyomásáról, a Pozsonyba citált lelkészek szenvedéseiről és haláláról szól. A fogoly papok Istenhez szóló könyörgésének egy részlete illeszkedik a gondolatmenetünkbe: „Megesmerjük keserves könyhullatással, oh kegyelmes atya, a mi bűneinket, melyekkel nem a földi méltóságot, amint vádoltatunk, hanem te szent felségedet bántottuk meg, elhisszük, hogy azokkal érdemlettük, hogy nem csak a pogányoknak igája legyen rajtunk, hanem akik keresztyéni nevet viselnek, azoktól is üldöztessünk; megvalljuk a mi lelkünk keserűségével, hogy a mi és egész nemzetünknek bűneivel érdemlettük mind e gonoszokat, hogy mind a körülöttünk valóknak csúfságul kitétetünk.”¹²

Ugyanakkor Kocsi Csergő ebben az írásában arra is rámutat, hogy a sanyargatott lelkészek véráldozata nem hoz általános, mindenkire kiterjedő bűnbocsánatot, például az üldözők és bántalmazók semmiképp nem részesülhetnek a mártíromságért kijáró megtisztulásban és üdvözlésben. Kocsi Csergő elbeszélése szerint a rabságban sýnlódó és kényszermunkára fogott papokat egy napon meglátogatta a jezsuita Nicolaus Kellio a nagyszombati hitsorsosai kíséretében. Kellio ekkor odaszólt a foglyoknak, hogy ezt a nyomorúságot saját maguknak köszönhetik, és dolgozzanak csak serényen, mert Isten erre rendelte őket. A rabok azt felelték, hogy miként Krisztus halála nem mentette meg Pilátust, Heródest és Kajafást a kárhozattól, úgy az ő áldozatuk sem lesz hasznára azoknak, akik őket nyomorgatják.¹³

A reformáció sokrétű mártír- és mártíriumértelmezése szerint tehát a mindennapokban és különösen a szenvedések közepette megmutatkozó állhatatos hit, a hitben való megmaradás képessége alapján tekinthető valaki mártírnak, a vértanúság pedig nem minősül külön érdemnek. A mártírium a lutheri-melanchthoni eszkatológia argumentumaként és attribútumaként egyaránt funkcionálva szoros kölcsönhatásba került a wittenbergi történelemszemlélettel, a reformáció sorsértelmezését meghatározó vallásos ideológiával.¹⁴ A magyarországi kálvinista értelmiség tudatosan forgatta az alapműveknek számító külföldi protestáns mártírológiákat, például Jean Crespin, Heinrich Pantaleon, Ludovicus Rabus és John Foxe munkáit, ez többek között Szőlősi Mihály, Szőnyi Nagy István és id. Köleséri Sámuel

¹² *Galeria omnium sanctorum* i. m. 45.

¹³ Uo. 83.

¹⁴ *Pénzes Tiborc Szabolcs*: Kecskeméti Alexis János és Magyarai István wittenbergi történelemszemléletbe ágyazott mártírium-felfogása. In: *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya. Debrecen, 2015. 72–78.

itt vizsgált kiadványainak margináliáival és citátumaival támasztható alá.¹⁵ Ezek a mártírológiai vonatkozású külföldi források és az azokat közvetítő hazai munkák így minden bizonnyal a 17. század végi debreceni értelmiség körében is népszerűek voltak, hiszen a belőlük merített tudásanyag a tanulmányunk tárgyát képező halotti költemények egy részében is megjelenik.

2. Mitizálás

A 17. század utolsó évtizedeiben keletkezett magyar nyelvű verses korpuszból válogatva több példát is tudunk említeni a bibliai nevek mártírológiai jelentésben való alkalmazására.¹⁶ Czeglédi István (1619–1671, református lelkész) polemikus jellegű írásaival kiváltotta a római katolikus papok nemetszését, s ebből kifolyólag 1670 elejétől elkezdődött a kálváriája. Vagyonát elharácsolták, őt pedig megkínozták és fogságba ejtették, végül 1671. május 27-én Pozsonyba idézték a delegatum iudicium elé. Súlyos betegen indult útnak feleségével, de célját nem érte el, Nagyszombat határában június 5-én meghalt, két nappal később temették el Pozsonyban.¹⁷ A családtagok és barátok Czeglédiről koruk dicsőséges mártírként emlékeztek meg búcsúztató költeményeikben.

Id. Köleséri Sámuel tizennégy éves volt, amikor édesanyja újra férjhez ment, ekkor kezdődött a kapcsolata az előbb kassai rektorként, majd néhány évvel később már tállyai lelkészként szolgáló Czeglédivel. A fiatalember külföldi peregrinációja idején disputációinak ajánlásaiban is megemlítette mostohaapját, majd hazatérve hozzá közeleli városokban viselt papi hivatalt, amely tényező jelentősen előrelendítette a közöttük lévő családi-baráti kötelék alakulását. Czeglédi István 1671-ben bekövetkezett halála után maga Köleséri gondoskodott az elhunyt utolsó nagy művének, a *Sion várának* kiadásáról, tőle származik az ajánlólevél, a rövid előjáró beszéd, Czeglédi életrajza, továbbá a tizenegy költeményből álló versgyűjtemény egyik darabja is, amelyet „fiui szeretetből” az „Édes Attya helyett való Szerelmes lelki Attyának” címzett.

Ebben a versben Köleséri az elhunytat a második Illésnek, önmagát pedig a próféta utódjának, Elizeusnak nevezi. Ahogy Elizeus édesapjaként szerette Illést, úgy Köleséri is hasonlóképpen érez Czeglédi iránt. Illés az egész életét a bálványimádás elleni harcnak szentelte, a pogány istenség imádói ellen erőszakkal lépett fel Izraelben, majd Jezabel királyné haragja elől menekülve hosszas vándorlásra kényszerült. Köleséri költeménye szerint Czeglédi ezzel párhuzamban a magyar Izrael lelki bajvívója volt, hitvitázó-prédikációs tevékenységével pedig hasonló célokat szolgált és annak

¹⁵ *Csorba Dávid*: Kora újkori kálvinista mártírműfajok magyar földön. *Studia Litteraria* 51. (2012) 49.

¹⁶ *Hargittay Emil*: A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben. In: *A magyar művelődés és a kereszténység*. Szerk. Jankovics László, Monok István, Nyerges Judit. Bp., 1998. 731–742.

¹⁷ *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns i. m.

következményeként hasonló megpróbáltatásokat szenvedett el, mint egykor Illés.¹⁸

Köleséri szívéhez közel állt mostohaöccse is, akit leveleiben, hivatalos irataiban csak Palkóként emlegetett.¹⁹ Czeglédi Pál (1659–1712, református lelkész) költeményében Krisztus vitézeként, erős Dávidként utal elhunyt édesapjára, aki az isteni szó fegyverével küzdött az Antikrisztus kevély katonái ellen. A kesergő ifjú leginkább azt fájlalja, hogy atyját betegsége ellenére is szüntelenül gyötörték, tárgyalásra citálták, nem hagyták betegágyában nyugodni, és akárcsak Pétert, őt is arra kényszerítették, hogy tömlöcben sínylődjön. Az nem derül ki a versből, hogy Czeglédi Pál itt a Nero vagy pedig a Diocletianus császár idejében mártíromságot szenvedett Péterre gondol-e, hiszen mindkettejüket megkínozták és bebörtönözték a kivégzésük előtt.²⁰

Az előbbi Dávid, Krisztus vitéze párhuzamot Martonfalvi Tóth György (1635–1681, református tanár) a legapróbb részletekig kibontva vezet végig a Czeglédi Istvánt dicsérő költeményén. Czeglédi kassai működésének idején Martonfalvi kollégiumi tanár volt Debrecenben, az ugyancsak Debrecenben szolgáló Kölesérihez és annak családjához szoros baráti kötelék fűzte,²¹ így érthető módon ő is versben adott hangot a Czeglédi meghurcoltatása miatt érzett fájdalomnak. Miként Dávid legyőzte Góliátot és megmentette Izraelt a gyalázattól, úgy Czeglédi is felülkerekedett a nagy Góliátokon, és megóvta a keresztényeket a Pápa kútjaiból folyó kárhóztatásoktól. Dávid követ verte le Góliátot, Czeglédi a Szentírással igazta le a káromló jezsuitákat. Góliátnak a saját fegyvere lett a végzete, a jezsuiták is tulajdon írásaikkal cáfolták meg magukat. Dávidnak igaz társa volt Jonatán, Czeglédit is szeretik hűséges barátai, Isten nyájának jólelkű pásztora. Ahogy Dávid erejét megénekelték, úgy Czeglédi vitézségéről is beszélni fognak a keresztények. Saul haragudott Dávidra és rosszat akart neki, Czeglédinek is sok irigye volt, akik miatt annyi hányattatást kellett elszenvednie. Martonfalvi a hasonlóságok felsorolását egy jelentős eltérés megfogalmazásával zárja: Dávid csak életében győzte le Góliátot, de Czeglédi fennmaradt munkái révén holtában is felülkerekedett a pápisták fortélyán.²²

¹⁸ *Köleséri Sámuel*: Czeglédi Istvánnak emlékezetire emeltetett oszlop. In: Régi magyar költők tára, XVII. század: Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686), 11. Szerk. Stoll Béla, Varga Imre. Bp., 1986. 11–13.

¹⁹ *Csorba Dávid*: „A’ sovány lelket meg-szépíteni”: Debreceni prédikátorok (1657–1711). Debrecen, 2008. 80–87.

²⁰ *Csorba D.*: „A’ sovány lelket i. m. 295–297.

²¹ *Posta Anna*: Martonfalvi Tóth György és id. Köleséri Sámuel kapcsolatai a halálukra összeállított versgyűjtemények tükrében. Egyháztörténeti Szemle 23. (2022) 5–34.

²² *Martonfalvi György*: Czeglédi István dicséretére. In: Régi magyar költők tára i. m. 292–294.

Szathmárnémeti Mihályt (1638–1689, református esperes) 1672-ben üzték el gönci papi hivatalából, Debrecenbe menekült, majd 1673-ban már Kolozsváron lelkészkedett. Porcsalmi András (1617–1681, református esperes), aki Szathmárnémeti Kolozsvárra érkezésekor már hatodik éve tevékenykedett a város lelkészeként, versben köszöntötte kollégáját legújabb munkájának megjelenése alkalmából. Porcsalmi az üdvözlőköltményben megemlékezik Szathmárnémeti üldöztetéséről, amikor számkivetettként kellett bujdosnia Erdélyben. A gönci egyház egykori pásztorát Ábrahámhoz hasonlítja, aki Khaldeából kivonulva Kánaán földjét járta, nem volt semmije és hosszú ideig vándorlásra kényszerült.²³

Simonides János, a gályarabságra ítélt, majd szökése után a wittenbergi egyetemen is tanulmányokat folytató felvidéki evangélikus lelkész az *Exul praedicamentalis* című művében (1679) örökítette meg az exuláns éveikhez kapcsolódó fájdalmas tapasztalatait és emlékeit. Simonides a latin nyelvű disztichonos költeményben vázolt eseménysort terjedelmes jegyzetapparátussal kíséri. A lábjegyzetek jórészt a forrásokra való hivatkozásokat és a kora újkori mártírium mitológiai párhuzamait tartalmazzák. A költő a bibliai könyvekből és az antikvitás irodalmából egyaránt hoz analógiákat, példatárát a szinkretizmus jellemzi, a paradigmák szoros interferenciájára törekszik, alkotói technikájában és látásmódjában a wittenbergi egyetemi környezet kulturális hatásait mutatva.²⁴

Az összevetés alapját egyfelől az átélt szenvedések, másfelől a gyötrelmek közepette tanúsított állhatatos hit adja. Simonidesnek és száműzött társainak hasonló kínzásokat kellett elszenvedniük, mint Péternek és Lőrincnek. Az előbbi Diocletianus császár, az utóbbit Valerianus császár börtönözte be és égettette meg hosszas sanyargatás után. Az Absalom lázadásakor Jeruzsálemből menekülő Dávid, aki lemeztelenített lábakkal hágott fel az Olajfák hegyére, szintén érzékletes párhuzamnak bizonyul, a tengeri gyötrelmeket elszenvedő Jónás pedig a gályákon szenvedők archetípusa. Ahogy a Szentírásban Jónának, úgy az antik mitológiában Thészeusznak is komoly testi-lelki megpróbáltatásokat kellett kiállnia, de bátorságukkal, erejükkel és rendíthetetlen hitükkel minden akadályt sikerült legyőzniük. Simonides Hercules példájával, miszerint a hős munkáit elvégezván az Olümposzra jutott, és az istenek halhatatlansággal jutalmazták, a szenvedésekért és a hitben való megmaradásért kijáró égi jutalmat helyezi kilátásba, ezzel kitartó helytállásra buzdítva sorstársait.

A párhuzamteremtésre újabb lehetőségek kínálkoznak a családi-baráti kötelékek tárgyalásakor. Például amikor Simonides az otthon maradt asszonyokról beszél, akik osztoznak férjeikkel a száműzetéssel járó kíno-

²³ *Porcsalmi András*: Szathmárnémeti Mihály munkájához. In: Uo. 30–31.

²⁴ *Imre Mihály*: Johann Simonides Nápolyban: A mártírológiai elbeszélés egy változata a 17. században. In: Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században. Szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya. Debrecen, 2015. 121–136.

kon, a hitvesi, özvegyi hűség és kitartás legszebb bibliai és mitológiai példái kerülnek elő: Ábrahám felesége, Sára, Ahasvérus király hitvese, Eszter, Boáz asszonya, Rúth, továbbá Odüsszeusz felesége, Pénélopé, Hektór özvegye, Andromakhé és a férjét idejekorán elvesztő Laodamia. Aeneas említésével, aki idős apját, Anchisest a vállaira véve menekítette ki az égő Trójából, a gyermeki szeretetnek és gondosságnak (pietatis filialis) az érényére, illetve az egymástól elszakadni kényszerülő szülők és gyermekek fájdalmára emlékeztet a költő. Végül az exilium idején szövődő barátságokról is beszél Simonides, hogy a számkivetettek igaz társaik, szinte testvéreik egymásnak a bajban, a próbatételek során, akárcsak Theseus és Pirithous, Orestes és Pylades, Castor és Pollux Damon és Pythias.²⁵

A verses munkák mellett a prózai műfajokból is tudunk példákat hozni a mitizálásra. Rhédey Ferenc (1610–1667, 1657 és 1658 között erdélyi fejedelem) életének minden szakaszában igaz hitéről, kegyességéről tett tanúbizonyságot, támogatta a református egyházat és iskolákat, naponta forgatta a Szentírást, így kortársai a buzgó vallásosság és a keresztény erkölcsiség mintaképeként tekintettek rá. A temetésén prédikálók halotti beszédekben egy-egy állhatatos hitéről ismert bibliai személlyel vonták párhuzamba az egyház jámbor patrónusát. Czeglédi István Énokhoz, Eszéki István Jóbhoz, Görgei Pál Jákóbbhoz és Illéshez, Szántai Pócs István pedig Ábrahámhoz hasonlítja Rhédeyt, továbbá Szántai Pócs és Görgei az egykori fejedelem halálát a nemzetet sújtó isteni büntetéssorozat részeként értelmezi.²⁶

Nicolaus Zaffius (1620–1677, svájci református lelkész) az 1670-es években aktívan közreműködött a magyarországi gályarabok Nápolyból való kiszabadításában. Latin nyelvű levelezésében nyomon követhető az események alakulása, az 1676. február 29-én írott levelében a fogságból szabadult papokat az oroszlánok közül szabaduló Dániellel, a babiloni tüzes kemencéből menekülő három zsidó férfival és a cetből, a tengeri gyötrelmekből menekvő Jónással veti össze.²⁷

Johann Heinrich Alsted (1588–1638, német protestáns teológus) bibliai enciklopédiájának (1625) *Prosopographia sacra* című fejezetében a bibliai nevekkal kapcsolatos műveltséganyag tudományos igényű összefoglalására vállalkozott. Összesen 425 bibliai személy jellemző tulajdonságait írta le, amely átfogó, rendszerezett bemutatás, az alapvető bibliaismeret mellett kiindulási alapként szolgálhatott a nevekkal történő mitizáláshoz

²⁵ *Johannes Simonides*: Exul Praedicamentalis, Per decem Classes Rerum Didactice, Canonice, Problematicae, diductus. Wittebergae 1679 (RMK III. 3026). A1r–G1r.

²⁶ *Luffy Katalin*: „Romlás építőinek fognak neveztetni”: Prédikatori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején. Debrecen, 2015. 78–98.

²⁷ *Thury Etele*: Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez. Bp. 1912. 182–195. A Zaffius-levelekről bővebben ld. *Imre Mihály*: Consolatio és reprezentáció – mártírok vigasztalása Zürichben. *Studia Litteraria* 51. (2012) 161–188.

a 17. század második felében. Alsted két esetben használja a mártír megnevezést a jellemzések során, előbb Keresztelő Jánost az Újtestamentum első mártírjának nevezi, majd a Nero által kivégeztetett Péterről beszél, aki megkapta a mártírok koronáját. Ezenkívül számos jellemzésben találunk még mártírológiai szempontból értelmezhető, hasznosítható elemeket. Például Sára, Ábrahám felesége önként követte a férjét a száműzetésbe, kegyessége és odaadása miatt minden asszony számára példaképként szolgálhat, vagy Jákob, a szelíd, istenfélő férfi, aki különféle balszerencsés események után arra kényszerült, hogy Egyiptomba meneküljön.²⁸

3. A debreceni gyászversgyűjtemények

A jellegzetesebb bibliai alakok, próféták előfordulására viszonylag sok példát tudunk hozni a debreceni gyászversgyűjteményekből is. Rápóti P. Mihály Elizeussal, Kecskeméti S. János Illéssel, Mihályi Sz. Márton Jóbbal, Ispánki István pedig Énókkal azonosítja Szilágyi Tönkö Mártont.²⁹ Zoványi Jánosban barátja, Köleséri Sámuel halála olyan mély fájdalmat keltett, amelyet Dávid érzett Jonatán elvesztésekor.³⁰ Pósalaki János a sorra egymás után eltávozó papokat Mózeseknek hívja,³¹ Makodi János Gedeonnak, Szikszai P. János pedig Áronnak nevezi Kölesérit.³² Bánfihunyadi Ferenc Ábrahámként, Izsákként és Jákobként, Bogdányi Mihály Gamalielként utal Martonfalvi Tóth Györgyre,³³ Köleséri Sámuel pedig a másik Jojada-ként említi Nógrádi Mátyást.³⁴

Ahogy a felsorolt bibliai nevekhez, úgy a versgyűjteményekben szintén szereplő Argoszhoz és Atlaszhoz kapcsolódó történeteknek is lehet mártírológiai olvasata. Például Argosz, Héra százszemű, óriás termetű pásztora a róla szóló mítosz nyomán a kitartó éberség, a vigyázó tekintet és a lelkipásztori hivatal szimbóluma lett, egyszersmind az életét a kötelessége teljesítésének alázatosan és hőiesen alárendelő mitológiai alakként is tekinthetünk rá. Vecsei András a zsenge bárányokat legeltető, éber Argusnak nevezi Felvinczi Sándort,³⁵ Báthori János pedig a debreceni nyáj Argusaként emlékezik Szenci A. Pálra.³⁶ Atlasz, a titán, aki a Zeustól kapott büntetés értelmében a vállain tartja az égboltot, egyfelől a biztos tartóoszlopot, a támaszt, a védelmet és a segítséget, másfelől a kötelességtudatot és az áldozatkészséget is jelképezheti. Szőlősi Pál költeményében Nógrádi

²⁸ *Johann Heinrich Alsted: Triumphus Bibliorum Sacrorum Seu Encyclopaedia Biblica.* Francofurti 1625. Hh8r–Nn1r.

²⁹ Honor posthumus i. m. B2v–B3r, B4r, E2v, F1r.

³⁰ Brabaeum vitae i. m. A4r.

³¹ Uo. B3v.

³² Uo. B4v, C1r.

³³ Lamentum metricum i. m. B3r, C2r.

³⁴ Parentatio lugubris i. m. A3r–v.

³⁵ Hedera poetica i. m. IIII2r.

³⁶ Epicedium perennitatis i. m. E2v.

Mátyás mint a papok hajóját megtartó Atlasz, vagyis oszlop (columna) jelenik meg.³⁷

A kései ókeresztény kortól kezdve az *Athleta/Miles Christi* (Dei) fogalom két jelentéskörben volt használatos: egyfelől a Krisztusért és a gyülekezetért áldozatos harcot vívó egyházi személyeket, katonákat, másfelől hivataluktól függetlenül a küzdő egyház minden egyes tagját értették rajta.³⁸ A figura az utóbbi jelentésben a halotti verses nyomtatványok közül öt gyűjteményben, azokon belül pedig összesen nyolc szöveghelyen fordul elő.³⁹ Kölgyesi Balázs versében Felvinczi Sándor Isten kíséretében, az Úr bátor Athletájaként éppen Babilon és az Orcus (Alvilág) gonosz birodalmát készül leigázni, amikor váratlanul a vad halál lándzsáinak martalékaul esik.⁴⁰ Sztropkai P. Istvánnál ugyancsak Isten vitéz Athletájaként (fortis *Athleta Dei*),⁴¹ Körösi Mihálynál pedig a pannóniai vidékeken jó szolgálatot tett és most a megérdemelt égi örömöket élvező katonaként (*Athleta*) jelenik meg Felvinczi.⁴² Az utóbbi két költő a küzdelem lelki jellegét (spiritualis) is hangsúlyozza, hogy a debreceni pap lélekben, lelki értelemben (corde) szállt szembe ellenségeivel, és aratott győzelmet felettük. Dobosi N. Mihály isteni katonának (*Miles divine*) szólítja Felvinczit, aki az ellen-

³⁷ Parentatio lugubris i. m. C3v. Az oszlop-ember metaforát általánosságban a vezető pozíciót ellátó, a közösség számára támaszt, oltalmat jelentő személyekre (uralkodók, főpapok, főbírók) alkalmazták a korszakban. Az alapvetően bibliai meghatározottságot mutató szóképet a halotti versek és prédikációk jellegzetes topikus fordulataként tartják számon. A toposz hagyományozódásáról és a halotti prédikációkban való szerepéről ld. *Oláh Róbert*: Debrecen „oszlopai”: A főbírókat búcsúztató halotti beszédek tanulságai. In: *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*. Szerk. Fazakas Gergely Tamás, Bódi Katalin, Lapis József. Debrecen, 2020. 90–110. Atlaszt több szöveghelyen a columna-toposz szinonimájaként használják a költők, ez magyarázza a név többszöri előfordulását a nyomtatványokon belül: Honor posthumus i. m. A4r (Losonczy András verse), B3v (Debreceni Ember Pál verse), Lamentum metricum i. m. B3v (Czeplédi János), C3v (Váradi Sámuel).

³⁸ Az *Athleta Christi* toposz történetének és ideológiai háttérének részletes áttekintését ld. *Bitskey István*: Az *Athleta Christi* eszménye a végvári harcokban. In: *Végvár és mentalitás a kora újkori Európában*. Szerk. Berecz Mátyás, Bujdosné Pap Györgyi, Petercsák Tivadar. Eger, 2015. 65–76.

³⁹ Lamentum metricum i. m. D1v (Pathai C. István verse), Brabaeum vitae i. m. B4v (Decsi János verse), Hedera poetica i. m. III1r, III2r–v, IIII1r (Kölgyesi Balázs, Sztropkai P. István, Körösi Mihály és Dobosi N. Mihály versei), Epicedium perennitatis i. m. E4r (Vecsei Péter verse), Honor posthumus i. m. E1r (Vári F. György verse).

⁴⁰ Hedera poetica i. m. III1r.

⁴¹ Uo. III2r.

⁴² Uo. III2v.

ség sűrűjéből egészen a csillagokig menetelt.⁴³ Vári F. György költeményében Szilágyi Tönkő Márton, az életében colliphiummal (tápláló húsféleség) jóllakott Athleta most már az Erebusban (Alvilágban) élvezheti az ambróziát.⁴⁴ Pathai C. István Krisztus kiszolgált Athletájának (Emeritus Christi Athleta) nevezi Martonfalvi Tóth Györgyöt, aki levervén a világban dúló háborúkat, most pihenőre tér.⁴⁵ Vecsei Péter és Decsi János a páratlan kegyességű és bátorságú Athletákat, azaz Szenci A. Pált és Köleséri Sámuelnek nélkülözni kénytelen, gyászoló Egyházzról és gyülekezetről beszélnek.⁴⁶

Az áldozatkész, hős katona alakja néhány szöveghelyen konkrétan, az antik és bibliai mitológiából merített héroszok formájában jelenik meg. Például Debreczeni K. János az erényesség fegyverzetét magára öltött Hectorral,⁴⁷ Czeglédi P. Pál pedig Achilleusszal azonosítja Szilágyi Tönkőt.⁴⁸ Gönczi A. Pál a sorra egymás után elhulló debreceni lelkészeket (Martonfalvi Tóth György, Keresztúri G. Bálint, Kabai Bodor Gellért, Komáromi Csipkés György, Nógrádi Mátyás) a Gilboánál elesett izraelita hősökkel (Saul, Abinadab, Malkisuát, Jonatán) állítja párhuzamba.⁴⁹

Mindezek mellett különös figyelmet kell szentelnünk egy másik, a verses nyomtatványok egy részében ugyancsak visszatérő motívumként megjelenő mitológiai alaknak. A Palinurus-figura az eddig elemzett képek közül kiemelkedik, ugyanis a halotti versgyűjtemények keretein belül különlegesen összetett jelentéssel bír, magába sűríti a korszakra jellemző mártír- és mártíriumértelmezéseket, a vonatkozó történelmi kontextust, vallási-ideológiai irányzatot, illetve a vele azonosított személyek tipikus szerepköreit, tulajdonságait.

Palinurus alakja Vergilius *Aeneis*-ében összesen hat alkalommal jelenik meg.⁵⁰ A költő az egyes szöveghelyeken az eposz visszatérő szereplőjének különféle jellemvonásait világítja meg. A harmadik énekben Aeneas mesél a karthágóiaknak az addigi útjukról, kalandjaikról, megpróbáltatásairól. Például amikor Kréta partjairól továbbindultak, és a tengeren hajózva a végső letelepedés helyét keresték, váratlanul vihar tört ki. Minden sötétségbe borult, azt sem tudták, hogy éjjel van-e vagy nappal, három napon át tévelyegtek a vízen. Palinurus, Aeneas vitéz kormányosa vakon is arra törekedett, hogy hajójukat mielőbb biztonságos révbe vezesse (3, 201–204). Aztán a jóslatot követve egyre csak Itáliát kutatta a hajóhad, szelték a vizeket, éjjelente pedig a szárazon pihentek meg. Csak Palinurus nem lankadt, az éjszaka közepén a szelek zúgását és a csillagok járását kémlelte,

⁴³ Uo. IIII1r.

⁴⁴ Honor posthumus i. m. E1r.

⁴⁵ Lamentum metricum i. m. D1v.

⁴⁶ Brabaeum vitae i. m. B4v, Epicedium perennitatis i. m. E4r.

⁴⁷ Honor posthumus i. m. A4r.

⁴⁸ Uo. A4v.

⁴⁹ Parentatio lugubris i. m. B4v.

⁵⁰ *Publius Vergilius Maro: Aeneis*. Ford. Kartal Zsuzsa. Bp., 1987.

hogy másnap békés időjárási körülmények közt folytathassák az útjukat (3, 512–519). Majd a szörnyű Charybdiszel való találkozásuk során Palinurus biztonsággal kormányozta át a hajót a vad örvények sorozatán, míg nem a Cyclopsok partjára vetődtek (3, 561–569).

Az ötödik ének elején Aeneas és társai Karthagót hátrahagyva már-már továbbhaladnának az útjukon, mikor ismét tengeri vihar közeleg, Palinurus azt javasolja vezérének, hogy maradjanak Szicíliában, amíg elmúlik a veszély. Aeneas pedig kormányosa szavát megfogadva azonnal elrendeli a hajók lehorgonyzását (5, 10–34). Ugyanennek az éneknek a végén Venus könyörög Neptunusnak, hogy ne zúdítson több akadályt Aeneasék elé, engedje meg nekik, hogy végre elérjék az ausoniai kikötőt. Neptunus már Trója alatt is védelmezte Aeneast, így most, az újabb szükség idején is megsegíti: népével együtt biztonságban meg fog érkezni Itáliába, de cserébe társai közül egyvalaki a tengerbe fog veszni. Néhány sorral odébb kiderül, hogy Palinurus az, akinek az életével kell fizetnie a célba érésért. Az éjszaka leple alatt Somnus, az Álom istene Palinurus egyik bajtársának, Phorbasnak a képét magára öltve alvásra csábítja a megfáradt kormányost. Ám Palinurus nem akar pihenni, nem akarja másra bízni a vezetést, nem akarja cserben hagyni Aeneast, így erősen megmarkolva a lapátját elhatározza, hogy éberen fogja őrizni a posztját. Somnus az isteni rendeletet végrehajtva mégis álmot kényszerít a kapitányra, aki eltört kormánylapátjával együtt zuhan a hajóról a tengerbe. Aeneas az ötödik ének zárósoraiban a tragikus események hátteréről mit sem tudva siratja barátját, aki a természeti elemek kegyességében és saját szerencséjében olyannyira bizakodott, mégis méltatlan véget ért (5, 833–871).

A hatodik ének alvilági jelenetében Aeneas még utoljára találkozik Palinurusszal, aki elmondja, hogy a vízbe esve nem halt meg rögtön, hanem három napon át hanykolódott a hullámok közt. Mikor már partot ért volna, vad nép támadt rá, megölték, majd a testét temetetlenül hagyták, így nem kapott bebocsátást az alvilágba. Palinurus könyörög Aeneasnak, hogy keresse meg és hintse földdel a tetemét, vagy pedig isteni jobbjával vezesse át a Styx sötét hullámain, hogy a lelke végre megnyugvást nyerjen. Végül Sibylla nyújt vigaszt a néhai kormányos szenvedéseire, jóslata szerint a helyiek fogják megadni Palinurusnak a méltó végtisztességet, halmot emelnek holtteste fölé, és magát a helyet is róla nevezik el (6, 337–381).⁵¹

⁵¹ A Palinurus-fok Horatiusnál (III, 4, 28) és Liviusnál (37, 11) is említésre kerül, az utóbbi locuson szereplő hely nem azonos az itáliai Palinurus-fokkal, hanem annak egy szamoszi névrokona: Quintus Horatius Flaccus Összes versei. Ford. Illyés Gyula. Bp. 1961. 193; *Titus Livius*: Róma története a Város alapításától: III. kötet (XXXI–XL. könyv). Ford. Muraközy Gyula. Bp., 2019. 301; Martialis pedig a 3, 78. epigrammájában a Palinurus nevet a görög etimológia szerint tréfásan újrivizelőnek magyarázza: „Ahogy ment a hajónk, Paulin’, vizet egyszer eresztél: / Most ha megújrázod, hát te leszel Palinúr!”, Marcus Valerius Martialis Epigrammáinak

Palinurus halálával a közösség érdekeit, társai boldogulását, a honfoglalást szolgálja. Tudta és beleegyezése nélkül válik azzá az áldozattá, amelyet Iuno haragjának csillapítására Neptunus jelölt ki a trójaiak számára, hogy biztonságosan célba érjenek. A történet korábbi pontjain is találunk utalásokat a kormányos áldozatkészségére. Mikor az Itáliába vezető utat keresik, Palinurus serényen végzi a dolgát, míg éjjelente a többiek pihennek, ő fáradságot nem sajnálva az időjárás körülményeket tanulmányozza, halálának éjszakáján is egyedül ő van ébren, a veszélyes tengeri viharokkal és örvényekkel pedig gondolkodás nélkül, elsőként száll szembe.⁵² Palinurus mártíromságára a történet végkicsengése alapján, miszerint egyetlen ember halála sokak számára jelentett megváltást, a krisztusi áldozat anticiációjaként tekinthetünk.⁵³

tizennégy könyve a Látványosságok könyvével. Ford. Csengery János. Bp., 1942. 137.

⁵² A Palinurus-epizód jelentésének összetettsége miatt régóta a filológusok érdeklődésének középpontjában áll, így az itt tárgyalt szöveghelyekhez a hazai és nemzetközi szakirodalomban egyaránt számos értelmezési lehetőség kapcsolódik: *W. S. M. Nicoll*: The Sacrifice of Palinurus. *The Classical Quarterly* 38. (1988) 459–472; *Ferenczi Attila*: Palinurus. In: *Corollarium: Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*. Szerk. Czerovszki Mariann, Nagyillés János. Szeged, 2010. 50–55; *Seth Levin*: The Chilling Fate of Palinurus (Aeneid 5, 847–871). *Classical Studies at Dickinson College* (Podcast, 2017); *Dobos Barna*: A Szóbeszéd és az Álom bizonytalansága az Aeneisben. *Ókor* 16. (2017) 58–68.

⁵³ Az *Aeneis* „unum pro multis dabitur caput” sorának Jézusra vonatkozó bibliai párhuzama: Jn 11,50. Ez a krisztológiai értelmezés jelenik meg Guillaume Le Breton (William The Breton), 13. századi francia származású neolatin költő *Philippide* című művében is. Breton a 12 énekből álló, latin nyelvű, hexameteres verselésű, azaz a klasszikus minták (Homérosz, Vergilius) mentén megalkotott, ugyanakkor erősen krisztianizált és aktualizált eposzának invokáció részében Jézus Krisztust Palinurusszal azonosítja. A szerző az alkotás folyamatára mint egy hajóútra gondol, és arra kéri a Megváltót, az ő Palinurusát, hogy vezesse a helyes irányba, lendítse át a zord tengeri akadályokon, vagyis segítse az írásban. A Krisztus-Palinurus metaforikus konstrukciónak a kortárs középkori forrásokban nem találjuk meg a párhuzamait, így azt Breton egyéni költői leleményeként értelmezhetjük. Breton kb. 1215 és 1225 között írta a *Philippide* című művét, amelynek az első modern fordítását Francois Guizot készítette el francia nyelven 1825-ben. A *Philippide* első angol nyelvű részfordítása pedig Gregory P. Stringer dolgozatának függelékében olvasható, ez utóbbit használtuk: *Gregory P. Stringer*: Book I of William The Breton's *Philippide*: A Translation. Thesis Submitted to the University of New Hampshire for the Degree of Master of Arts in History. 2010. Dante *Isteni színjátékában* is megjelenik Palinurus a békétlen lélek jelképeként, aki nem lépheti át az Acheron folyót, amíg nem temetik el és nem részesül rendes végtisztességben: *Robert M. Martinez*: Vergil's Palinurus in Purgatorio and the Rudderless Ship of State. In: *The Divine Comedy of Dante Alighieri: Purgatorio*. Ed. Robert M. Durling. Oxford, 2003. 597–600.

A halotti versgyűjtemények közül kettőben, a Szilágyi Tönkö Márton és a Felvinczi Sándor halálára készült nyomtatványokban, az antológiákon belül pedig összesen kilenc gyászkölteményben kerül említésre Palinurus, ezzel együtt pedig a vergiliusi Palinurus-epizód és a görög-római mitológia több jellegzetes, vonatkozó eleme is megjelenik a halotti versekben.⁵⁴

Kocsi Csergő János költeményében a csillagképek (Leo, Cygnus, Pegasus, Scorpius) mellett az ég és a tenger kémleléséről,⁵⁵ a viharhoz kapcsolódóan pedig a pusztító esőről (imber edax) és a vad szélről (ferus Boreas) is szó esik. Szilágyi Tönkö jó navigátorként szavaival és tetteivel mutatja meg a hívőknek a mennybe vezető utat.⁵⁶ Deáki Istvánnál a Sylvanusszal, vagyis Szilágyi Tönkövel azonosított Palinurus barna homokkal van beborítva, az 'arena fulva' jelzős kifejezés használata a mitológiai hős halálának körülményeire való utalásként értelmezhető. Nyíregyházi P. Sámuel magát Neptunust kéri számon, hogy miért ragadja el a hajójukról az ő Palinurusukat, vagyis lekipásztorukat, Szilágyi Tönköt.⁵⁷ Kémeri István versének közép-pontjában a hazatérés motívuma áll, Szilágyi Tönkö igazi Palinurusként arra vágyik, hogy biztonságos révbe vezethesse csapata hajóját a tengerről, de terveit nem sikerül végrehajtania, magukra kell hagynia társait.⁵⁸ Nánási N. Miklós hexameteres költeményében a Felvinczit jelképező Palinurusszal a sötét Eurus, azaz a délkeleti szél végez, a kormányos nélkül maradt, megismerésített hajó pedig csupán azért könyörög, hogy legyen kedvező a széljárás és épségben hazatérhessen.⁵⁹ Vecsei M. István szomorúan állapítja meg, hogy Palinurus, azaz Felvinczi hátrahagyja a hajót a háborgó tengeren, és már nem irányítja a vitorlákat Thetisz művészetével.⁶⁰

A Palinurus-történettel párhuzamba állítva Felvinczi és Szilágyi Tönkö halálának krisztusi áldozatként való értelmezése a következő kontextusban képzelhető el. A hajóallegória klasszikus interpretációja szerint a hajó az egyházat, a kormányos pedig Jézus Krisztust jelképezi. A kormányos – Palinurus – Szilágyi Tönkö/Felvinczi megfeleltetés pedig szükségszerűen maga után vonja az elhunytak Krisztussal való azonosításának lehetőségét. Ezt a magyarázatot erősíti az Énekek éneke (vőlegény–menyasszony, Jézus Krisztus–Egyház) szimbolikájára való rájátszás is: Szenci A. János és Pataki C. István például Sion szűz leányáról (Virgo Sionis), a férjétől megfosztott özvegyről (viduata Marito Virgo) és az ingatag tengeren magára hagyott

⁵⁴ Honor posthumus i. m. A4r–v (Szenci A. János verse), C4v–D1v (Kocsi Csergő János verse), D4r (Vári F. György verse), D4v (Nyíregyházi P. Sámuel verse), E1v (Deáki István verse), G1v (Kémeri István verse); Hedera... 1686, II3v (Vecsei M. István verse), II4r (Nánási N. Miklós verse), II4v (Pataki C. István verse).

⁵⁵ Honor posthumus i. m. D1r.

⁵⁶ Uo. D1r.

⁵⁷ Uo. D4v.

⁵⁸ Uo. G1v.

⁵⁹ Hedera poetica i. m. II4r.

⁶⁰ Uo. II3v.

jegyesről (sponsa) beszélnek. A kormányosát veszített hajó a viharos tengeren hanykódik, az Úr haragjában így bünteti a vétkes legénységet.

Ezzel összhangban a mártírológiai értelmezést megtámogatva mind a hat halotti versgyűjteményben megjelenik a vétkeseket büntető, haragos, félelmetes jobbival vad villámokat szóró Isten képe. Az Úr sűrű veszedelmekkel, próbatételekkel, gondokkal, bajokkal, éhínséggel, betegségekkel, háborúkkal és zsarnoksággal gyötri a magyarságot, a papok és tanárok halála is a nép romlásából következő isteni harag rettentő következménye, jele, megnyilvánulása. Szenczi Szabó János a Szilágyi Tönkö halálára írott költeményében Debrecen példáján keresztül hívja fel a figyelmet arra, hogy a dekadenciából eredő büntetés korának aktuális problémája. Az Úr elvesz minden segítséget, támogatást a vétkesektől, megfosztja a templomokat papjaiktól és az iskolákat doktoraiktól.⁶¹

Innen nézve a kulcsfontosságú, vezető személyek halálára engesztelő véráldozatként is tekinthetünk, amely által lehetőségessé válhat a vétkektől való megtisztulás és a majdani üdvözülés. Ez utóbbi gondolat teljességgel párhuzamba vonható a Kocsi Csergő költeményében olvasottakkal, miszerint Szilágyi Tönkö a mennyekbe vezeti híveit. A Palinurus-történet egyik sarkalatos pontja, hogy a főhős engedelmeskedik-e a fatumnak vagy sem. Az események végkimeneteléből levonható az általános érvényű következtetés: nincs helye az ellenállásnak, az istenek által előre elrendelt végzet elől senki sem menekülhet. Nyíregyházi P. Sámuel versének utolsó sorában ugyanez a gondolat visszhangzik. Arra a kérdésre, hogy Szilágyi Tönkönek miért kellett meghalnia, a következő válasz érkezik: „Mert a lélek bizonyos az igaz Istenben.” Azaz nem kételkedhetünk az isteni ítélet jogosságában és igazságosságában, el kell fogadnunk az Úr akaratát.⁶²

Konklúzió

A debreceni versgyűjteményekben elsratott személyek egész életüket áldozatos tanári-lelkészi szolgálatuk teljesítésének rendelték alá. Az emlékükre és tiszteletükre verset író költők, családtagok, barátok, kollégák a mitológiai párhuzamokkal tudatosan a bibliai-antik kulturális kölcsönhatások megteremtésére törekedtek. A szinkretizmus nemcsak a mitológiai nevek használatában nyilvánult meg, hanem a nevek mögött rejlő változatos mártírológiai tartalmak szintézisében is. Az első részben tárgyalt mártírdefiníciókból kitűnik, hogy a 17. században számos módon lehetett tanúbizonyságot tenni az igazság ügye, az igaz keresztény vallás mellett. A nap

⁶¹ Honor posthumus i. m. B2v (Szenczi Szabó János verse), Lamentum metricum i. m. A3r (Nógrádi Máttyás verse), D2r (Ungvári P. Sámuel verse), Brabacum vitae i. m. B3v (Pósalaki János verse), C3v (Isaki L. János verse), Epicedium perennitatis i. m. E4r (Pósalaki János verse), E4v (Komáromi György verse), Hedera poetica i. m. II3r (Bonyhádi János verse), II4v (Pataki C. István verse), Parentatio lugubris i. m. B3v–B4r (Németi S. István verse).

⁶² Honor posthumus i. m. D4v.

mint nap Istent szolgáló és kegyes életmódot folytató személyektől az egyházat buzgón támogató híveken át a tényleges véráldozatot követelő esetekig egészen széles skálán mozgott a mártíromság fogalmának kora újkori interpretációja. A második egységben felvonultatott mitológiai példákból is a definíció ilyesfajta összetettségére következtethetünk. A harmadik részben behatóan elemzett Palinurus-történet ugyancsak szintézisként, az addig tárgyaltak (áldozatiság, isteni büntetés és mitizálás) összegzéséeként, egységbe foglalásaként értelmezhető. A debreceni tanár-lelkészek halálának mártírológiai értelmezéséhez mintegy poétikai-retorikai keretként szolgál a Palinurus-mítosz, amely teljes mértékben rávetíthető az 1680-as, '90-es évek Magyarországnak jelenére. A történet dekódolását a halotti versek költői maguk végzik el, a mitológiai hajóutat és a kora újkori hajóallegóriát állítják párhuzamba egymással az összevetés alapjául szolgáló cselekményelemek mentén: a kormányos és az egyházi vezető, a legénység és a gyülekezet, a viszontagságos tengeri bolyongás és az aktuális koresemények (éhezés, háború, betegség), a haragos Iuno és a vétkes magyarságot büntető Isten, illetve az engesztelő véráldozat mindenki üdvösségéért. Az elhunyt debreceni vezetők idealizálása, eszményi mártírként való bemutatása egyfelől a laudációs folyamat klasszikus elemeként szolgált a korszakban, másfelől pedig a tragikus elmúlás közösségi áldozatként, azaz hasznos és értelmes halálként való felfogása a gyászfeldolgozást is nagyban elősegíthette.